

МОВНА СИТУАЦІЯ. ДВОМОВНІСТЬ

УДК 81'27'272 (477)

МОВНА СИТУАЦІЯ УКРАЇНИ В КАТЕГОРІЯХ КОНЦЕПЦІЇ КЛОДА АЖЕЖА

Тетяна Фудерер

*Загребський університет
вул. Маршала Тіто, 14, Загреб, 10002, Хорватія
tetyana.fuderer@inet.hr*

Систематизовано особливості функціонування української мови в Україні, які розглянуто у площині теорії французького лінгвіста К. Ажежа про три профілі зникання мов. У ході накладання української мовної ситуації на положення зазначеної концепції у функціонуванні української мови виявлено дестабілізаційні процеси. Матеріал про українську мовну дійсність викликає застереження щодо узагальнень французького дослідника.

Ключові слова: мовна ситуація в Україні, три профілі зникнення мов, згасання мов, занепад мов, диглосний білінгвізм, соціолінгвістика.

Хоча розвиток української соціолінгвістики відстає від європейської та американської, але про мовну ситуацію в сучасній Україні є чимало праць, це – дослідження В. Брицина, Л. Масенко, О. Пономаріва, В. Радчука, О. Тараненка, О. Ткаченка, В. Хмелька, В. Чемеса, Н. Шумарової. Побільшало дисертаційних робіт, одним з аспектів яких є аналіз мовної ситуації в Україні загалом або в окремому її регіоні, до прикладу, праці Р. Бесаги, Н. Бікової, Т. Бурди, Г. Вусик, О. Зубарева та ін.

Мета нашої розвідки – розглянути мовну ситуацію в Україні у працях українських дослідників і з'ясувати, чи релевантні теоретичні узагальнення французького мовознавця К. Ажежа, якщо їх застосовувати до матеріалу про українську мовну дійсність.

Для досягнення мети сформулюємо такі завдання: 1) визначити кількісні та якісні ознаки мовної ситуації на підставі аналізу наукових праць, присвячених цій темі; 2) розглянути мовну ситуацію в категоріях концепції К. Ажежа про три профілі зникання мов; 3) перевірити положення концепції на українському матеріалі. Окреслені завдання свідчать про новизну підходу до теоретичної характеристики мовної ситуації в Україні.

1. Мовна ситуація в Україні

Мовну ситуацію визначають як суспільний стан національної спільноти, характер її мовної свідомості, пов'язаної із задоволенням комунікативних потреб за допомогою однієї або кількох мов. Хоч це одне з наріжних понять соціолінгвістики, застосовують його не завжди коректно. М. Вахтін та Є. Головка, окреслюючи поняття мовної ситуації, акцентують на її територіальній прив'язаності, пор.: «*Мовна ситуація* (тут і далі курсив наш. – Т. Ф.) – це сукупність форм побутування певної мови або сукупність кількох мов у соціальній та функціональній взаємодії в межах певних територій: регіонів або адміністративно-політичних утворень» [2: 47].

Українські мовознавці напрацювали істотну методологічну базу дослідження мовної ситуації в Україні. Проведено ґрунтовні соціолінгвістичні та соціологічні дослідження, які дають підстави для досить об'єктивних кількісних оцінок. Натомість якісні характеристики мовної ситуації в сучасній Україні варіюються в досить широкому діапазоні. Утім більшість дослідників, які ставили собі за мету схарактеризувати мовну ситуацію в Україні, одностайні у визначенні її як білінгвальної, точніше як такої, яку характеризує поширення на її території двох мов – української та російської, а також різних форм українсько-російського білінгвізму й диглосії [3: 96].

Мовна ситуація в сучасній Україні має територіальну специфіку: для західних регіонів держави характерна функціональна повнота української мови, у східному напрямку гомогенне мовне середовище змінюється на двомовне і диглосне, що переходить на лівому березі Дніпра в домінування російської мови. Таку мовну ситуацію дослідники-соціолінгвісти та експерти в галузі мовної політики визнають складною та незбалансованою.

Специфічною ознакою мовної ситуації в Україні, на що вказує низка незалежних досліджень, є побутування мішаних форм українсько-російського мовлення, тобто *суржик*, ідіому, що, як встановлено, сформувався стихійно внаслідок змішування двох близькоспоріднених мов, української і російської, та порушує традиційну перцепцію різних відомих у світовій (соціо)лінгвістиці субстандартних ідіомів (італійського *dialetto regionale*, російського *просторечия*, французького *la langue populaire*, чеського субстандарту (*obecná čeština*)), інтердіалектів, соціолектів і змішаних ідіомів – *lingua franca*, піджинів, креольських мов тощо.

2. Мовна ситуація в сучасній Україні в категоріях концепції теорії К. Ажежа

У праці «Halte à la mort des langues» («Зупинити вимирання мов») К. Ажеж виділяє три профілі зникання мов: *трансформацію, субституцію, згасання*.

Трансформація – це тривалий процес, який призводить до таких значних змін у мові, коли в певний момент можна вважати, що з'явилася нова. Як приклад К. Ажеж наводить перехід від латинської мови до романських, а також російську і турецьку мови, оскільки класичні (старослов'янська і османська) мови, які покладено в їх основу, представляють лише старий стан. У випадку латинської мови не варто говорити про зникнення як про остаточне усунення, хоча португальську мову лише помилково можна назвати латинською, а сучасна французька є значно віддаленішою від середньовічної. Тому трансформацію слід трактувати як пертинентний випадок вимирання мови [1: 73]. *Субституцію* мовознавець розуміє як процес зростаючої дифузії, внаслідок якої і структури, і слова рідної мови зникають із загального вжитку або, у найкращому випадку, стають рідко уживаними [1: 73–74]. *Згасання* є термінологічною метафорою, яку автор вживає на позначення ситуації, коли зникають останні носії мови, окремі люди або ж мовні спільноти. Згасання завершується субституцією у момент, коли майбутні покоління повністю відмовляються від мови своїх предків і засвоюють нову мову. Про те, що якась мова «згасла», можна говорити, коли вже немає носіїв, які досконало володіли б нею і спонтанно її використовували, тобто коли мова перестає бути засобом комунікації в усіх сферах повсякденного життя. Причому К. Ажеж наголошує, що вимирання певної мови не обов'язково пов'язане з фізичним вимиранням конкретної людської спільноти, оскільки суспільство не вмирає лише тому, що відмовилося від однієї мови і обрало іншу. Утім вимирання мови є колективним феноменом, бо саме вся спільнота перестає спілкуватися цією мовою [1: 74–75].

Лінгвіст К. Ажеж виділяє сім етапів профілю *згасання*, причому початкові етапи характеризує як етапи *дестабілізації*, а завершальні – як етапи *занепаду*: 1) відсутність природної *трансмисії*; 2) нерівноправна двомовність або «війна» мов; 3) поява *підкористувачів*; 4) погіршення стану «слабшої» мови і заперечення легітимності; 5) інвазія запозичень; 6) *ерозія*; 7) ілюзія життя/існування для більш узагальненого змалювання процесу *згасання* вживає і такі терміни, як *обвал*, а також термінологічні метафори, що походять з геології та юриспруденції – *ерозія* і *тлінність* (від латин. *caducitas*) [1: 75–98].

Спробуємо накласти нинішню мовну ситуацію в Україні на вищенаведені етапи профілю *згасання*.

(1) Етап відсутності природної трансмісії є складовою процесу дестабілізації і відбувається за умови, якщо відсутнє, частково або повністю, навчання на автохтонній мові, бракує достатньої кількості дітей, які говорили б цією мовою.

Дослідженню мовної ситуації в освітньому просторі України було приділено увагу в кількох соціологічних та соціолінгвістичних опитуваннях, що їх провели Центр соціологічних досліджень «Громадська думка» Науково-дослідного інституту соціально-економічних проблем Києва (2000), Науково-дослідний інститут українознавства (2005–2006) та міжнародний проєкт *INTAS* (2006–2008), а також у наукових розвідках окремих науковців, зокрема Г. Залізняка, О. Калиновської, Л. Масенко, В. Хмелька та ін.

Соціолінгвістичний аналіз мовної ситуації в освітньому просторі засвідчив його фактичну двомовність. Українськомовний статус багатьох навчальних закладів почасти і досі є формальним: українська мова функціонує як мова викладання, проте мовою спілкування між учасниками навчального процесу є російська. Мовне середовище в системі освіти вважаємо приховано диглосним. За свідченням Б. Ажнюка, «на Сході та Півдні є школи, які юридично мають статус україномовних, але навчальний, а тим більше виховний процес там здійснюється російською мовою» [5]. Якщо регіони України зменшуватимуть кількість освітніх закладів з українською мовою викладання, то, відповідно, щораз меншатиме дітей, які говоритимуть українською мовою.

(2) Етап нерівноправної двомовності і навіть «війни» мов. Характеризуючи мовну проблему в Україні, українські соціолінгвісти найчастіше відзначають, що масовий білінгвізм спричинений радянською політикою русифікації та асиміляції. На думку Л. Танюка, ситуація двомовності, що склалася в Україні, є неприродною, нестабільною, навіть загрозливою та руйнівною, бо визначається не гармонійною взаємодією мов, а конфліктом і боротьбою, яка триватиме доти, доки на території держави не перемаже одна мова [6: 8]. Матеріали конференції «Мовні конфлікти і гармонізація суспільства» (2001) засвідчують, що низка українських мовознавців (Г. Залізняка, Л. Масенко, Б. Матіяш, В. Радчук, О. Руда та ін.) схильні визначати мовну ситуацію України як конфлікт двох мов [7]. Правда, в найновіших дослідженнях наголошується на неконфліктному характері мовної ситуації. У межах проєкту *INTAS* (2006–2008) міжнародні експерти, покликаючись на позиції сучасної соціолінгвістики та на міжнародні засади мовної політики, констатували, що мовна ситуація в Україні складна, а все тому, що немає жодної іншої європейської країни, де мова етнічної меншини набула б такого ж поширення, що й державна мова, – а державна – в окремих районах – була б мовою меншості населення. На думку експертів, попри те, що причини такого стану склалися в минулому (від середини XVII ст. схід України, що був частиною Російської імперії, зазнавав русифікації; за часів СРСР цей

процес поширився на всю територію України), окреслені тенденції спостерігаються й нині. Як позитивну рису мовної ситуації експерти відзначають, навпаки, її неконфліктність, толерантність населення в мовних питаннях [8: 338].

Отже, диглосний білінгвізм як ознака мовного простору України свідчить про етап дестабілізації української мови.

(3) Етапом появи підкористувачів, як вважає К. Ажеж, розпочинається процес занепаду мови. *Підкористувачі* виявляють різний рівень мовної компетенції. Спосіб комунікації *підкористувачів* є небезпечним для мови. Аналіз мовних ситуацій у різних спільнотах дає змогу стверджувати, що за ступенем мовної компетенції існує дві групи мовців: *напівмовці*, які використовують рідну мову дедалі менш впевнено (Н. Доріан), та *напівмовні* особистості (Н. Хансегард), щодо яких К. Ажеж застосовує термін подвійної некомпетентності [1: 78].

Напівмовні особистості, на думку французького лінгвіста, формуються в умовах, коли, наприклад, нові іммігранти погано володіють мовою країни, до якої вони приїхали, і водночас не зберегли повної компетенції в рідній мові. Оскільки за таких умов ідеться не стільки про занепад якоїсь із двох мов (хоч ситуація є дуже подібною), скільки про утиски осіб, що належать до суспільно й економічно менш привілейованих груп, то не можна вести мову про *підкористувачів*, як у випадку мовців, мови яких на шляху *згасання* [1: 78].

Явище напівмовності можна пов'язати із суржиком, що виник з масової двомовності та частково двокультурності великого масиву суспільства внаслідок змішування кодів. Б. Ажнюк характеризує напівмовність як брак шести мовних параметрів або навичок: обсягу словникового запасу; правильності мови; підсвідомого, доведеного до автоматизму оперування мовою; мовотворчості, тобто здатності творити неологізми; функціонального володіння мовою (наприклад, емотивного); образності мови [9: 122].

За теорією К. Ажежа, суржикомовців можна ототожнювати з *підкористувачами*, оскільки вони не володіють на достатньому рівні жодною з мов – ні українською, ні російською.

(4) Етап погіршення стану «слабшої» мови і заперечення легітимності К. Ажеж розтлумачує на прикладі співвідношень кечуанської та іспанської мов у Болівії. Кечуанська мова є сучасним варіантом мови, якою говорили в імперії інків до появи іспанських завойовників. Нині кечуанською говорить половина з 5,5 мільйонів мешканців Болівії. Проте мова є під помітним впливом іспанської. У містах (зокрема Кочабамба та навколишніх містечках) торгівці, адміністративні органи, ЗМІ та мешканці послуговуються кечуанською мовою, але вона значно відрізняється від тієї мови, якою говорять у сільській місцевості (долина Кочабамби): міський варіант кечуанської зазнав значного впливу іспанської мови, особливо на фонетично-фонологічному та лексичному рівнях мови, відбулися помітні зміни і в синтаксичній будові речення [1: 78–79]. В умовах війни мов, коли панує помітна нерівноправність, легітимними є мови економічних «еліт». А такою елітою в Кочабамбі є саме спільнота користувачів щораз більше іспанізованої кечуанської мови, яка зникне в момент, коли завершиться процес фонологічної, граматичної і лексичної абсорбції з боку іспанської мови [1: 79–80]. *Напівмовці* не є суспільно декласованими, проте щодо їх рідної мови простежується зневажливе ставлення. Процес *згасання* кечуанської є наслідком відкидання давньої традиції цієї мови [1: 80]. Інша, чисельніша, група *підкористувачів*, до якої належать дефаворизовані класи болівійського суспільства, що говорять сільською кечуанською, тобто справжньою кечуанською мовою,

послугується водночас поганою іспанською мовою, так званою андською іспанською, що також не підтримується. Тому прагнення представників цієї групи до просування на вищі суспільні щаблі призводить до наслідування дедалі більш іспанізованого кечуанського ідіому [1: 80].

Нині в Україні мовою економічної і політичної еліти (переважно вихідців зі Східної і Південної України) є російська (тоді, як іспанізований кечуанський ідіом, яким послуговується економічна еліта Кочабамби, за своєю лінгвістичною сутністю нагадує суржик).

Загрозу для української мови в Україні становить, передусім, російська мова, поширення якої, особливо на Сході, призводить до дисбалансу функцій і сфер використання української і російської мов. Локалізуючи суржик на шкалі усно-розмовної мови, дослідники дають негативну оцінку його впливу на мовну ситуацію: Л. Масенко вважає його перехідною ланкою до російськомовності.

Російськомовна ж політична еліта України, обстоюючи інтереси російськомовного населення, підтримує необхідність надання російській мові статусу державної, що в українських умовах призведе до значного послаблення функцій української мови.

(5) Етап «інвазії запозичень». Сам собою процес лексичного запозичення є явищем типовим для всіх мов, оскільки будь-яка мова не може існувати ізольовано. З одного боку, процес лексичного запозичення не є безпосереднім чинником, що зумовлює згасання мови, а з іншого – занадто інтенсивне входження лексичних запозичень у мову є тривожним сигналом. «Інвазію запозичень» спричинюють: альтернація (перемикання) кодів, яка відбувається, коли співучасники комунікації переходять з однієї мови на іншу в межах одного речення за умови, що ситуація відбувається в багатомовному оточенні, та нерівноправна двомовність і процес запозичення, що його здійснюють *підкористувачі* [1: 82–83].

Про «інвазію запозичень» в контексті української мовної ситуації можна говорити переважно стосовно суржикового мовлення, для якого типовим є активне вживання слів-росіянізмів. Лексичні запозичення, що вкорінюються в суржику, у сучасних українських мовознавчих дослідженнях класифікують на *русизми* (на думку О. Зубарева, це – засвоєння з російської мови, які належать до найпізніших слов'янських запозичень і підпорядковані внутрішнім закономірностям української мови) і *росіянізми* (це, на думку О. Зубарева, слова чи мовні звороти, утворені за зразком російських мовних форм, що можуть зазнавати в українській мові часткової фонетичної чи словотвірної адаптації) [10: 15].

(6) Етап ерозії виявляється по-різному, залежно від обставин, що характеризують мовну ситуацію певної спільноти. Зокрема, процес ерозії може охоплювати фонетично-фонологічний і граматичний рівні мови, і, отже, «псувати ядро» мови [1: 86].

Ерозію фонетично-фонологічних і граматичних рис в українській ситуації варто пов'язувати зі суржиковим мовленням. Скажімо, фонетичні зміни, які спостерігаємо в суржику, відбуваються за трьома напрямками: 1) українські орфоепічні норми застосовують до лексеми, запозиченої з російської мови (*договоримся, пойняв*); 2) російські орфоепічні норми застосовують до власне українських слів (*кіслий*); 3) фонетичні норми обох мов спорадично виявляються в суржикізмах (*всігда, место*) [11: 69]. На рівні морфології суржик характеризується накладанням кількох граматичних систем: української літературної, російської літературної, українських діалектних, української просторозмовної та російської просторічної [11: 82]. Серед синтаксичних особливостей суржику на рівні словосполучення найбільш типовими є

відхилення від літературної норми в синтаксичному керуванні, а на рівні простого речення – у координації між підметом і присудком [1: 89].

Іншими причинами, що призводять до ерозії, є втрата рецесивних рис, *уподібнення за аналогією, прикрашання (expolitio)* і редукція стильових реєстрів, «виживання шарів», флуктуація та поява «німих стариків» [1: 88–90].

Розглянемо аргументацію дослідника. Приклади втрати рецесивних рис, що їх у своїй монографії наводить лінгвіст: зникання в камілароянській мові, австралійській мові Центру і Півночі Нового Південного Уельсу, що вимирає, найтонших відмінностей у назвах проміжків часу від сходу до заходу сонця; втрата рецесивних рис числівниковою системою у мовах, які на позначення певної кількості предметів використовували назви частин тіла (одна рука – «п'ять», дві руки – «десять», одна людина – «двадцять») [1: 87–88].

До порушень (у сенсі не тільки втрати, а й набуття) у системі рецесивних рис української мови, спричинених впливом російської, можна віднести насильне вилучення в редакціях українського правопису радянського періоду літери *г*, що використовувалася для відображення на письмі проривного приголосного звука [г], який має фонематичне значення. Це спричинило поступове зникнення відповідного звука з мовлення більшості українців молодшого та середнього покоління (особливо вихідців із тих діалектних територій, де [г] є в небагатьох словах), витіснення кличного відмінка з української мови, витіснення закінчення *-ові, -еві* на користь флексії *-у* в давальному відмінку однини чоловічого роду, вживання в українській мові нетипових для неї активних та пасивних дієприкметників теперішнього часу тощо.

Уподібнення за аналогією К. Ажеж розглядає як ситуацію, коли *підкористувачі*, оберігаючи слабшу мову, з одного боку, борються з відхиленнями шляхом *уподібнення за аналогією*, а з іншого – втрату стислих структур компенсують «розрідженими» формулюваннями, тобто в разі відсутності правил для утворення слова чи виразу, вони використовують перифрази [1: 88–89].

Таких процесів в українській мові ми не виявили.

Термін *прикрашання* К. Ажеж запозичив із класичної риторики на позначення явища, коли всередині того самого речення чи висловлення мовець спочатку вживає слово з панівної мови, а потім його автохтонний відповідник, що ілюструє ослаблення мовної компетенції *підкористувача*. Редукція стильових реєстрів є наслідком процесу *прикрашання*.

На нашу думку, процес *прикрашання*, як і попередній, не є типовим для української мовної ситуації.

Про «виживання шарів» ідеться у випадку, коли під притиском якогось ідіому на мову, що поступово зникає, після періоду змішування «виживають» певні шари, риси мови, якими наділяють мову у процесі *згасання*. Як приклад «виживання шарів» К. Ажеж наводить мови південного сходу Кенії, вумба і шифунді, які нині вважаються діалектами суахілі, оскільки суахілі їх поглинула, проте обидві ці мови належать до іншої підгрупи мов, про що свідчать деякі особливості їх фонологічних систем [1: 89]. Оскільки наведений процес характеризує завершальні етапи *згасання* мови, він не застосовний до української мовної ситуації.

Флуктуація дозволяє обходитися без правил, вони здаються необов'язковими, повсюди панують вільні варіації, а кожен окремих мовець у висловленні орієнтується на власну компетенцію [1: 89–90]. Поява «німих старих» – це фаза, коли люди старшого покоління, що долучилися до іншої спільноти, забули свою мову: на старості вони можуть лише відтворити непов'язані між собою відрізки текстів, хоч колись, на

початкових етапах свого життя, дуже добре говорили нею. Таку ситуацію, на нашу думку, можна проілюструвати на прикладі поодиноких представників національних меншин, які, намагаючись «злитися» з новим оточенням, поступово забувають свою мову. На відміну від поодиноких іммігрантів, чисельні та згуртовані громади, як, наприклад, українська громада у Хорватії, можуть зберегти не тільки свою культуру і звичаї, але й передати свою автохтонну мову третьому, навіть четвертому поколінню.

(7) Етап ілюзії життя є кінцевим етапом занепаду мов, виявляється в різних процесах, що його завуальовують. Характеризують цей етап такі процеси: «звернення (спілкування) за домовленістю», прояв креативності *підкористувачів* та строгий пуризм і «вседозволені» флуктуації [1: 92–98].

«Звернення (спілкування) за домовленістю» виявляється у випадках, коли окремі користувачі мови, яка згасає, свідомо використовують її в певних ситуаціях (висловлення почуттів, гумористичних реакцій, привітання, вживання табуйованих слів, зниженої лексики тощо), щоб продемонструвати користувачам панівної мови особисте ставлення до своєї мови, що зникає [1: 93].

Вияв креативності *підкористувачів* можна спостерігати на кінцевих етапах занепаду мов, вона полягає в утворенні слів певних частин мови, що суперечать правилам словотвору мови, яка згасає (приклад угорської мови в містечку Оберворт, Австрія) або в запозиченні лексики та граматичних елементів (як у випадку арвантіки, південного албанського діалекту, що з історичних причин зазнав значного впливу грецької мови) [1: 94–95].

Така творча «поведінка» користувачів «слабшої» мови може бути спровокована страхом від втрати своєї мови. Водночас ступінь володіння рідною мовою *підкористувачів* є нижчим не лише від рівня знань іноземців, що погано вивчили мову або ж тільки розпочали вивчати її, а й від рівня знань дітей на початкових етапах засвоєння рідної мови. Незважаючи на це, *підкористувачі* порівняно легко вигадують і комбінують елементи, створюючи нові форми без дотримання мовних норм, щоб ввести в оману мовців панівної мови. Насправді ж, своєю винахідливістю і неправильними, проте зрозумілими, формами *підкористувачі* намагаються приховати низький рівень знань, що знижується під тиском «сильнішої» мови [1: 95–96].

Строгий пуризм і «вседозволені» флуктуації, з одного боку, є результатом турботи про чистоту мови і дотримання стилістичних норм, а з іншого – не унеможливають різноманітних коливань, що виходять за межі тієї чи тієї норми [1: 96].

Описані явища також нехарактерні для мовної ситуації України.

На останніх етапах ерозії можливе використання мови лише під час обрядів (високий стиль), що є неприродною ситуацією, яка свідчить про вмирання мови. Мовні норми спільноти *підкористувачів* можуть потрактовуватися досить еластично, а найзатятішими захисниками норми іноді можуть бути мовці, мовна практика яких є найневпевненішою. Такі дії зумовлюють деструктивні процеси в мові, що згасає. Одним із показників ерозії є гіперкорекція (гіперкоректність), тобто неправильне вживання, до якого призводить занадто широке застосування певного правила щодо якогось явища, або ж підтримання давно не існуючого явища штучним способом [1: 96–98]. Гіперкорекції виявляються на фонетично-фонологічному та морфологічному рівнях. Суржикове мовлення ілюструє гіперкорекції на фонетично-фонологічному рівні: порушення системи вокалізму і консонантизму української мови та вживання ненормативних наголосів під впливом російської мови.

На морфологічному рівні суржику гіперкорекції виявляються у сплутуванні роду (вживання форм чоловічого роду замість жіночого), відхиленні від нормативного вживання форм числа, ненормативному вживанні відмінкових закінчень іменників, відхиленні від літературних норм в утворенні ступенів порівняння прикметників (за зразком російської мови), відхиленні у функціонуванні числівників та дієслів тощо.

Мовна ситуація в Україні незбалансована внаслідок значного поширення мови етнічної меншини (російської). На території держави функціонує дві мови – українська та російська, а також різні форми українсько-російського білінгвізму. Це дало нам підстави розглянути мовну ситуацію в координатах концепції французького мовознавця К. Ажежа. Про дестабілізацію мовної ситуації свідчать показники: відсутність нормальної трансмісії внаслідок часткової освіти українською мовою, нерівноправність української і російської мов в окремих регіонах України, поява *підкористувачів* автохтонної української мови внаслідок побутування на значній території України суржику як мішаної форми українсько-російського мовлення, потужність російської мови в густонаселених промислових регіонах Сходу й Південного Сходу України, бажання російськомовної політичної й економічної еліти України надати російській мові статусу державної на угоду російськомовному електоратові. Усі ці ознаки послаблюють позиції української мови. На користь концепції К. Ажежа можна навести приклади «інвазії» російських запозичень у суржикове мовлення, «ерозію» української мови, спричинену побутуванням суржикового субкоду, наявність гіперкорекцій на фонетично-фонологічному і морфологічному рівнях. Тобто, за концепцією К. Ажежа, в мовному просторі України відбуваються не лише процеси, що дестабілізують мовну ситуацію, а й ті, які загрожують її функціонуванню.

З іншого боку, понад 300-річне упослідження та утиски української мови не призвели до її викорінення, знищення, а навпаки, двічі впродовж ХХ ст. (перший раз – у роки української *революції* і українського відродження 1917–1934 рр., а вдруге – на початку 1990-х, після здобуття Україною незалежності) вилилися в боротьбу за збереження і чистоту української мови, яка, сподіваємося триватиме далі, аж доки українській мові не буде гарантовано належний статус. Український мовний стандарт відзначається високим рівнем унормованості та стильової диференціації, а його вельми важливою ознакою є поліфункціональність.

Ставлення до суржику як гібридного українсько-російського мовлення, зародження якого дослідники пов'язують із другою половиною ХVІІ ст., виходячи з аналізу фактів внутрішньої політики в Російській імперії та зафіксованих прикладів гібридного мовлення в літературних творах, сьогодні не є однозначним: одні дослідники вважають, що суржикове мовлення є перехідною ланкою до російськомовності (зокрема Л. Масенко), інші – що «...у суржиках українська мова, попри те, що вона не є такою далекою від російської, теж приховано існує, хоч багатьом і, можливо справедливо, здається, що лише животіє» [14: 83] або ж що «лінгвософський погляд на суржикову мову примушує звернути увагу на позитивний бік цього феномена, а саме на український мовний елемент, що не зник остаточно, не знівелювався під тиском російської мови, засвідчивши цим самим, як здається, дивовижну стійкість української мови» [1: 83], ще дехто, як, наприклад, С. Дель Гаудіо та Л. Гнатюк, доводить, що не всі риси суржику варто приписувати впливу російської мови: деякі з них слід кваліфікувати як вплив діалектів, що зберегли чимало одиниць, властивих українській мові на певних етапах її розвитку [15: 123].

Л. Ставицька і В. Труб вважають, що саме прив'язаність до національних архетипів (зокрема невербальних) у сфері національних артефактів зіграла позитивну роль у самозбереженні українства і сприяла стійкості української основи в суржиковій мові [14: 83]. Тобто така прив'язаність перешкоджала остаточному перетворенню «безперспективних» українців на «перспективних» росіян, «зачучверених хохлів» – на «інтернаціональних руських» [14: 83].

Отже, з одного боку, результати аналізу мовної ситуації в Україні з погляду концепції про три профілі зникання мов спонукають нас перейнятися майбутнім української мови, а з іншого – наведені у другій частині висновків докази, що вказують не лише на (соціо)лінгвістичні, а й на деякі етно- та лінгвоментальні аспекти українського мовного буття, ставлять під сумнів універсальність концепції французького лінгвіста.

Підсумовуючи результати нашої розвідки, вважаємо за необхідне вказати на деякі перспективи досліджень, найважливішими серед яких, на нашу думку, є залучення досліджень іноземних мовознавців до вивчення мовної ситуації в Україні, введення української соціолінгвістичної проблематики в загальносвітовий контекст, застосування багатоаспектного підходу до оцінки ситуації, що склалася в мовному просторі України, та розвиток нових теоретичних моделей розгляду соціальних проблем функціонування мови (мов) в українському суспільстві й запобігання будь-яким конфліктам.

1. *Hagège C. Zaustaviti izumiranje jezika; s francuskoga prevela Ivana Franić / C. Hagège. – Zagreb : Disput, 2005. – 316 s.*
2. *Вахтин Н. Б., Головки Е. В. Социолінгвістика и социология языка. – СПб. : ИЦ «Гуманитарная Академия» ; Изд-во Европей. ун-та в СПб., 2004. – 336 с.*
3. *Масенко Л. Мовна ситуація України: соціолінгвістичний аналіз / Л. Масенко // Мовна політика та мовна ситуація в Україні : аналіз і рекомендації. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2008. – С. 96–131.*
4. *Кушнір І. М. Соціокультурна компетентність у структурі компетентної моделі міжкультурної мовної особистості іноземного студента [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua>.*
5. *Савойська С. В. Мовно-політичні конфлікти у сфері освіти (на матеріалах південно-східного регіону) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua>.*
6. *Танюк Л. Мова в житті народу / Л. Танюк // Мовні конфлікти і гармонізація суспільства : матер. наук. конф. (28–29 травня 2001 р.). – К. : ВПЦ «Київський університет», 2002. – С. 6–9.*
7. *Мовні конфлікти і гармонізація суспільства : матер. наук. конф. (28–29 травня 2001 р.). – К. : ВПЦ «Київський університет», 2002. – 222 с.*
8. *Мовна політика та мовна ситуація в Україні : аналіз і рекомендації. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2008. – 363 с.*
9. *Матіяш Б. Напівмовність і внутрішній конфлікт особистості / Б. Матіяш // Мовні конфлікти і гармонізація суспільства. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2002. – С. 121–125.*
10. *Зубарев О. В. Інтерферентні явища в українському мовленні студентів Північної Донеччини : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / О. В. Зубарев ; НАН України. Ін-т укр. мови. – К., 2006. – 19 с.*
11. *Fuderer T. Sociolingvistički fenomen suržyka: doktorski rad / T. Fuderer. – Zagreb, 2009. – 263 s.*
12. *Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності: (стилістика та культури мови). – К. : Довіра, 1999. – 431 с.*

13. Данилевська О. М. Мова революції та революція в мові: мовна політика Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР / О. М. Данилевська. – К., 2009. – 176 с.
14. Ставицька Л. О., Труб В. М. Суржик: суміш, мова, комунікація / Л. О. Ставицька, В. М. Труб // Українсько-російська двомовність. Лінгвосоціокультурні аспекти : зб. наук. пр. / за заг. ред. Л. Ставицької ; Ін-т укр. мови НАН України. Відділ соціолінгвістики. – К. : Пульсари, 2007. – С. 31–120.
15. Гнатюк Л. Діалектна лексика української мови як джерело вивчення еволюції мовної свідомості / Л. Гнатюк // Ucrainica I. Současná ukrajinistika. Problémy jazyka, literatury a kultury. 1. část. Sborník článků. 3. Olomoucké simpozium ukrajinistů. 24.–26. srpna 2006. – С. 115–124.

LANGUAGE SITUATION IN UKRAINE IN CATEGORIES OF CLAUDE HAGEGE'S CONCEPT

Tetiana Fuderer

*University of Zagreb
14 Marshal Tito Str., Zagreb, 10002, Croatia
tetyana.fuderer@inet.hr*

The article systematizes distinctive features of the Ukrainian language functioning in Ukraine which are reviewed against the background of the theory of the French linguist Claude Hagege on three profiles of language extinction. In the course of contrasting the Ukrainian language situation with the principles of this concept certain processes of destabilization have been identified in the functioning of the Ukrainian language. Analysis of Ukrainian language situation causes certain concerns in relation to generalizations of the French researcher.

Key words: language situation in Ukraine, three profiles of language extinction, language decline, diglossial bilingualism, sociolinguistics .

ЯЗЫКОВАЯ СИТУАЦИЯ УКРАИНЫ В КАТЕГОРИЯХ КОНЦЕПЦИИ КЛОДА АЖЕЖА

Татьяна Фудерер

*Загребский университет
ул. Маршала Тито, 14, Загреб, 10002, Хорватия
tetyana.fuderer@inet.hr*

Систематизированы особенности функционирования украинского языка в Украине, которые рассмотрены в плоскости теории французского лингвиста К. Ажежа о трех профилях исчезновения языков. В ходе наложения украинской языковой ситуации на положения указанной концепции в функционировании украинского языка выявлены дестабилизационные процессы. Материал об украинской языковой действительности вызывает предостережения в отношении обобщений французского исследователя.

Ключевые слова: языковая ситуация в Украине, три профиля исчезновения языков, угасание языков, упадок языков, диглосный билингвизм, социолингвистика.

Стаття надійшла до редколегії 30.06.2010
Прийнята до друку 17.09.2010